

Víra jako základ svobody subjektu [1989]

Janu Šimsovi k šedesátinám

Pro filosofické myšlení jsou elementárně důležité dva postupy, dvě „metody“, z nichž žádná nemá přednost ani předstih před druhou a není „filosofičtější“ než druhá. Teprve v oboustranné součinnosti a spolupráci mohou pro filosofii něco filosoficky znamenat. Na jedné straně to je schopnost vidět skutečné problémy tam, kde opravdu jsou, na druhé straně to je schopnost rozumět těmto skutečným problémům v kontextech toho, co dosud bylo v relevantní souvislosti s těmito problémy již myšleno (a přitom ona relevantní souvislost mohla až dosud zůstat skryta). Obě tyto filosofovy „schopnosti“ musí být tvůrčím způsobem uplatněny, aby se staly oněmi žádoucími „postupy“, tj. skutečnými kroky a pokroky filosofického myšlení. To platí *mutatis mutandis* pro každé téma, jímž se filosofie zabývá a může zabývat.

Slova „problém“ a „problematika“ jsou velmi frekventovaná a nejčastěji se jich užívá v nepřesném a přímo upadlém smyslu. Proto je zapotřebí alespoň v prvním rozvrhu naznačit, co máme na mysli, když filosofii chceme chápat jako jednotu vidění problémů a myšlení problémů. Musíme nechat stranou běžný význam, který se zhruba kryje se slovy otázka, rozpor, aporie, záhada, a obrátit svou pozornost k tomu, co nám napoví sám jazyk. Řecké slovo PROBLÉMA je odvozeno od slovesa PROBALLEIN, což znamená především házet vpřed nebo také klást či nastrkovat dopředu, před sebe, zejména pak na obranu. Sofoklés např. mluví o pohození, vyvržení na břeh, Xenofón zase o napřažení zbraně; jindy jde o nastrčení zbroje na ochranu před úderem nepřítel. Jiný význam slovesa je také předložit či navrhnout, ale také negativně zavrhnout, uvrhnout např. do klatby, ba i předstírat (u Démosthena). V tom ovšem už vidíme pozdější posuny. Z toho všeho se mi zdát být dost zjevné, že problém na jedné straně musí nějak mířit k něčemu, co je pro nás buď ohrožením, nebo záchranou, ale sám ještě ani tím ohrožením, ani tou záchranou není. Uvědomit si problém znamená vlastně uvědomit si ono možné ohrožení či možnou záchranu. Problém sám ovšem není redukovatelný na vědomí problému, ale není nám k ničemu, dokud si jej nenecháme dojít, dokud si ho neuvědomíme, tj. dokud si k němu nenajdeme vědomý, myšlenkový přístup. Kdykoliv tedy mluvíme o problému, je nutno mít na paměti, že jde o dvojí stránku věci, o aspekt subjektivní, resp. subjektivní, ale také a vždy zároveň o aspekt transsubjektivní, a dokonce transsubjektivní. Onen transsubjektivní aspekt spočívá v tom, že problém nás nějak oslovuje, nebo přesněji: staví se

před nás jako výzva pro nás. Ale tato výzva se stává opravdovou výzvou pro nás teprve tím a do té míry, jak si ji necháme dojít, jak ji zaslechneme a jak jí porozumíme, krátce, jak si ji uvědomujeme. V tom okamžiku, kdy si problém uvědomíme, stává se jakoby zbraní v našich rukou (bez metafory: zbraní v naší mysli), jíž se můžeme účinně nebo marně (podle míry svého pochopení problému) bránit a ubránit nebo neubránit v situaci (v nejširším možném smyslu), do níž jsme postaveni. Kdyby šlo jen o subjektivní a subjektivní přístup, šlo by jen o přiměřenou nebo nepřiměřenou naši reakci na situaci, na okolnosti, na dané (předmětné) skutečnosti. Vědomí problému však je něčím významnějším, hlubším, životně principiálnějším. Když si uvědomíme problém, je v tom závdavek záchrany: jako bychom z lodi, která už ztroskotala, která se právě začíná potápět, anebo dokonce která je ještě celá, ale kterou katastrofa čeká a nemine, byli vyvrženi na břeh. Není to ještě spása, může se třeba ukázat, že to je břeh jen zdánlivý, že to je ostrov docela malý a pustý nebo že se z jednoho nebezpečí dostáváme jen do jiného a možná většího. Ale jednomu nebezpečí jsme přece jen v této kritické situaci unikli: že by se s námi něco dělo, aniž bychom to tušili a aniž bychom věděli, co to vlastně je. To je totiž – jak to cítíme – nebezpečí největší: že nevíme, co nám hrozí, a že nevíme, kudy vede cesta k záchraně. Uvědomit si problém znamená alespoň pro nejbližší chvíli a v omezeném rozsahu pochopit, co se s námi a vůbec děje, co hrozí a co je třeba udělat, abychom nepromarnili otvírající se možnost.

Existují ovšem problémy různé úrovně, různého rozsahu a různé důležitosti. Zejména pak v každé době a také v každé historické epoše oslovují člověka-myslitele rozhodující, uzlové problémy, jejichž uvědoměním a pochopením se mu dostává jakýchsi opěrných bodů či myšlenkových obranných prostředků, které mu dovolují rezistovat, držet se svého poslání i v ohrožení a naopak nenechat nevyužitou příležitost k jeho naplňování tam, kde se naskytne a otevře. Vlastní filosofická práce však nastává teprve tam, kde se myslitel pokusí tyto plurálně založené problémy a problémové okruhy ve svém pochopení integrovat a překlenout je svým filosofickým činem. Zkušeností ze setkání s jinými, i dávnými mysliteli i na základě vlastní zkušenosti ze setkání s problémy své doby pak myslitel nahlíží, že v různých dobách vystupují do popředí různé problémy, různé problémové okruhy, a dokonce různé „kombinace“ takových problémových okruhů. Proto se nesmí nechat příliš ovlivnit staršími filosofy v jejich vidění, neboť nejen jejich situace, ale také jejich vystavenost problémům se dějinně lišila od vystavenosti jeho. A v důsledku toho pak musí i takové problémy a problémové okruhy, pro něž nalézá analogie i u jiných, starších, a dokonce nejstarších filosofů, pochopit jinak, odlišně, zejména pak je vztáhnout k jiné

sestavě dalších problémů, někdy také docela nových. Naproti tomu nelze pochopit (buď vůbec, nebo nikoliv správně) oslovení problémů (resp. skrze problémy) bez navazování na starší a staré myslitele. Dějinnost toho, co je v určité době tím, co je zapotřebí především a vlastně promyšlet a vůbec myslit, nespočívá jen v novosti a jedinečnosti onoho oslovujícího, ale také v tom, že předpokládá oslovení v dobách dřívějších a že navazuje i na to, co bylo třeba promyšlet dříve a co skutečně bylo promyšleno.

Jedním z takových uzlových problémů, resp. problémových okruhů, jež představují výzvu dnešnímu a zítřejšímu myšlení, je vztah mezi oslovujícím a osloveným, bez něhož se výzva nemůže stát výzvou. Porozumivý přístup k tomuto problému může vycházet jen z problematiky, která už nějak byla pochopena a řešena v minulosti. Jedním z příznaků toho, že nějaký starý problém se dějinně dostává do centrálního postavení, je hluboký otřes, jímž jeho dosavadní chápání i způsoby formulace procházejí. Navenek se to nejčastěji projevuje kritikou dosavadního pochopení, která nevede k pochopení lepšímu, nýbrž k popření samotného problému jako problému falešného, pseudoprotblému. Jinak řečeno, kritika dosavadního chápání problému ústí v popření samotného problému. Uvedme příklady. V důsledku jisté „dějinné logiky“, kterou nyní nebudeme probírat, se v evropském povědomí (a nejen filosofickém) ustavilo téma, pro něž až dodnes existují pouze „krycí názvy“, totiž slova, která původně měla docela jiný význam, ale pod tlakem oné „logiky“ dostávala postupně význam posunutý až docela odlišný. Najít kořeny takové proměny a vysledovat její postupný průběh není snadné, ale je to možné. Jedním takovým pro náš kontext významným tématem je „pravda“. V řecké ražbě znamenalo toto slovo neskrytost, ale nedostatečnost tohoto pojetí je dokumentována již ve starém Řecku odlišně orientovanými pokusy o pojetí jiná, skutečně nebo zdánlivě uspokojivější. Ale marně; evropské filosofické myšlení je po více než dvě tisíciletí vždy znovu uprostřed vždy nových ztroskotání vyvrhováno na břeh, aby se znovu a jinak pokusilo myšlenkově uchopit a pochopit, interpretovat svou zkušenost setkávání s pravdou. K otřesu tu dochází v momentě, kdy si nejpronikavější myslitelé uvědomují, že takové myšlenkové uchopení jim je uzavřeno a nepřístupno. Nemohouce unést tíhu tohoto rozpoznání, prohlásí samo téma za filosoficky nelegitimní, problém za neplatný či neexistující a na místo pravdy postaví surogát nebo odlišenost pravdy od nepravdy kvalifikují jako iluzi. Na první pohled se zdá, že skepse ovládne celé pole; ale údajná „iluze“ má pevný kořinek, přežívá navzdory předtím demonstrované teoretické nedržitelnosti a stává se výrazem sílícího povědomí třeba i několika generací, že tu krystalizuje jeden z uzlových problémových okruhů přítomnosti a nejbližší budoucnosti.

Kdo že žijících filosofů není schopen rozpoznat, zaslechnout tuto výzvu a kdo se tudíž ani nemůže pokusit jí porozumět, může v mnohém přispět k akademickému provozu ve svém oboru, ale jako filosof promarnil své možnosti a svou příležitost.

Snad ještě názornějším příkladem je moderní evropské pojetí subjektivity a neschopnost řádné filosofické tematizace „subjektu“. Na první pohled jako by tu gramatika zvítězila nad filosofií a prosadila se ne proti nějakým jejím detailním, okrajovým přístupům, ale proti jejímu ústřednímu zaměření. Subjekt jako filosofické téma se vnucuje stále víc, ale nikdy není filosoficky uspokojivě uchopen; ba právě naopak: jakmile jej filosofie učiní předmětem svých zkoumání, proměňuje se jí takřkajíc pod rukama a stává se něčím jiným. Filosofové nabývají dojmu, že „subjekt“ nemůže být nikdy pojmově uchopen a že vůbec nemůže být pojat jako součást světa; a někteří konečně popírají, že by mohlo mít nějaké oprávnění vůbec o subjektu mluvit. Po ztrátě pravdy dochází ve filosofii ke ztrátě subjektu. Naproti tomu však zmíněná „dějinná logika“ exponuje téma subjektu stále naléhavěji bez ohledu na bezradnost a nechuť i nevěli filosofů. A tak se stává toto téma opět jedním z nejdůležitějších kritérií toho, jak ten který filosof dostává nárokům doby a jak odpovídá na její výzvu.

Oba příklady jsme zvolili na doklad pro svou tezi, že jedním z ústředních, uzlových problémů naší doby je vztah mezi oslovujícím a osloveným. Nyní můžeme upřesnit: je to vztah mezi oslovující pravdou a oslovovaným subjektem, případně mezi oslovující pravdou jakožto výzvou a mezi odpovědí subjektu. Tento vztah je *toto genere* odlišný od vztahu mezi např. textem a mezi čtenářem a interpretem. Objasnění této odlišnosti má dalekosáhlé důsledky. O hermeneutice bylo s jistou dávkou jízlivosti řečeno, že to je umění, jak vydolovat z textu něco, co tam nestojí. Není však tato absurdita jen zdánlivá? To, co v podobě textu máme před sebou, jsou jen nějaké znaky na papíře (a i tu je již přítomno nějaké naše porozumění, totiž to, že jde o nějaké znaky). Abychom text mohli přečíst a tak poznat, co v něm stojí, musíme předem vědět, co který znak označuje či znamená, k čemu je výzvou či návodem, jak se tyto znaky spojují ve skupiny a shluky a co znamenají takové shluky. To vše musíme vědět odjinud, v textu samotném to nenajdeme. Pokud to nevíme, nemůžeme text přečíst, ani když víme, že to je nějaký text. Můžeme ovšem hádat, pokoušet se neznámý text, psaný neznámým písmem v neznámém jazyce, vyluštit; jinými slovy, můžeme se naučit číst. Naučit se číst je první stadium hermeneutiky: to, co je v textu před námi napsáno, tam vlastně napsáno není, jsou tam jen jakési kresby a značky. Značky, tj. skvrny, čárky apod., které můžeme mít

opravdu „před sebou“, musíme ovšem vidět (event. nahmatat, zvuky musíme uslyšet atd.) – bez toho není žádné porozumění možné. Ale to, čemu jsme porozuměli, co jsme pochopili (dobře či špatně), „před námi“ nikdy není, je to vždycky až „za“ tím, co je „před námi“. Naučit se číst znamená naučit se postoupit od toho, co je „před námi“, k tomu, co „před námi“ není, ale co je za tím vším, co je nebo může být „před námi“. Naučit se číst znamená tedy naučit se nepovažovat to, co je „před námi“, za to nejdůležitější, ale mít za daleko důležitější to, co je „za“ tím, co je „před námi“. Věcí zcela základní však je, co všechno rozumíme tím, co je „za“ textem.

I když se tím vlastně zakrývají četné hluboké nesnáze, které by se brzo objevily, můžeme rozlišit v textu to, co sám text říká (pochopitelně za předpokladu, že jsme mu porozuměli), a potom to, co z něho ještě nadto můžeme vyčíst, ale co neříká. Jinak řečeno: s každým vysloveným je vždy nerozlučně spjata ještě leccos dalšího, co vysloveno sice nebylo, ale co k chápajícímu přesto nějak promlouvá. Na prvním místě jsou to jakési stopy různých okolností, stopy někdy zřetelnější, jindy málo zřetelné nebo docela nezřetelné (s jejich interpretací pak musíme postupovat obzvláště pečlivě a uváženě). Často musí interpret brát v úvahu, zda do textu takové stopy pronikly „bezděky“, bez vědomého úmyslu, anebo zda to jsou stopy záměrně nastražené, a tedy matoucí a lživé, apod. Ale to není v tomto okamžiku věcí našeho zájmu. Daleko důležitější je něco jiného: každý text, každá výpověď, každá promluva je v něčem odpovědí. Je totiž něco jiného, najdeme-li v textu nějaké ohlasy okolností, za nichž byl formulován, a něco velmi odlišného, je-li text do nějaké míry odpovědí na tyto okolnosti, tj. odpovědí na situaci. Okolnosti nejsou leč danostmi, které se vyskytují okolo něčeho. Je-li toto „něco“ pravé jsoučno (tj. jsoučno vnitřně integrované, sjednocené v celek), stávají se okolnosti součástí a složkou jeho osvětí (tj. osvojeného okolí) a jejich skladba pro ně představuje výzvu, které je třeba rozumět (tj. uznámenat ji, rozpoznat v ní právě výzvu a porozumět, že je třeba na ni odpovědět). Samozřejmě odpovídá úroveň výzvy úrovni možného porozumění (a naopak), takže slova „porozumění“ tu užíváme ve velmi širokém významovém rozsahu, zdaleka se neomezujeme jen na člověka. Mluvíme-li o vztahu výzva-odpověď, počínáme si mnohem opatrněji a rozumněji, než když jsme uvažovali o vztahu oslovujícího a osloveného, neboť se nám tak daří se vyhnout předčasné hypostazi a objektivaci, k níž nás tlačí tradice předmětného myšlení. To má základní důležitost, protože právě ona zpředměňující myšlenková tradice odvádí naši pozornost od toho, že výzvu nelze vyčíst ani odvodit ze žádného faktického stavu věcí a že ji vůbec nemůžeme spojovat s ničím „jsoučím“ a

na druhé straně že ani odpověď na ni nemůžeme očekávat od ničeho „jsoucího“. To je však zapotřebí důkladněji objasnit.¹

¹ Zde text končí. – Pozn. red.